

állapotában szilárd pszichológiai támaszként szolgálnak az öröklött identitáskategóriák: a készen kapott identitáselemek recentralizálódásában elsősorban ez az összefüggés érhető tetten. A viszonylagosan kifejtett második gazdaság és civiltársadalom a politikai rendszerváltás előkészítéséül szolgált, amennyiben a társadalom érdekluralitásának artikulációját segítette elő. Az előzőekben vázlatosan tárgyalt társadalmi folyamatok azonban csak egy folyamat kezdetét jelentik. A polgárosodás még korántsem teljesedett ki.¹² A modern „különbözőségeen és heterogenitáson alapuló identitásformák” általánossá válása elképzelhetetlen a civiltársadalmat megteremtő, autonóm polgárság nélkül. A politikai rendszerváltás, a többpártrendszerű parlamenti demokrácia megteremtésének főszereplője az értelmiség volt, mely társadalmi csoport felismerte történelmi lehetőségét a káderelittől való függetlenedésre és a politikai hatalom megszerzésére. A rendszerváltás kardinális kérdése, hogy az új politikai elit hatalmát újabb rendies struktúrák kiépítésére használja föl, avagy a polgárosodás össztársadalmivá válásán munkálkodik, amely végső soron hatalmának megosztásához vezet. A modernkori Közép-Európát a *rendies és a polgári társadalomstruktúra kettőssége* jellemezte. Az identitáspluralizmus szociológiai előfeltételét és garanciáját az utóbbi társadalomszerveződési mód dominanciája jelentené.

Fábián Zoltán

A zöltségboltos és a hatalom — avagy: ismét az identitásváltásról

„Rendszerváltás — identitásváltás” című cikkemre (*Magyar Tudomány*, 1991/9. sz.) két reflexió érkezett: Szummer Csabáé (1992/2.) és Fábián Zoltáné, amely fentebb olvasható. Megköszönöm ezeket az észrevételeket, amelyek fontos és általam elhanyagolt mozzanatokra hívják fel a figyelmet, és amelyek további gondolkodásra, kutatásra serkenthetik a témában érdekelteket.

Szummer Csaba hozzászólásában több ponton vitatkozik állításaimmal. Kritikájának legfőbb mondanivalója, hogy a cikkemben leírt identitás-deformációk „csak a társadalom egy szűk rétegét jellemzik, míg a többség esetében a külső kényszerszerűen realisan figyelembe vevő színlelésről, tehát lényegében *viselkedési* és nem identitás-módosító stratégiáról beszélhetünk csupán, amely a kényszer eltűnése után szinte azonnal eltűnik”. Szerinte Közép- és Kelet-Európában kétszeres védőernyővel, a civil társadalom és a családi szféra ellenállásával kell számolnunk — ebből következik, hogy mindaz, amit én az identitások erőzójának nevezek, az nem más, mint adaptív viselkedés, nem pedig analitikus értelemben vett énvédő mechanizmus. Én magam azonban cikkem egyetlen helyén sem állítottam azt, hogy az általam felvázolt identitástorzulás-típusok a társadalom többségére volnának általánosan jellemzők. Céлом az volt, hogy a torzulásokat próbáljam meg tipizálni, elvonatoztatva (ha vannak ilyenek) a „sine morbo” esetektől. Lehet, hogy Szummernek igaza van abban, hogy a társadalom tagjainak többsége a realitásokat felmérve és azokhoz

¹² Kolosi Tamás: A „reális szocializmus” összeomlásának társadalmi okai. *Valóság*, 1991. 9. sz. 11—16. o.

van abban, hogy a társadalom tagjainak többsége a realitásokat felmérve és azokhoz ésszerűen alkalmazkodva, jobb időkre várva vészelt át a diktatúra évtizedeit. A kérdés csupán az, hogy meg lehet-e úszni a diktatúrák által megkövetelt alkalmazkodást különösebb torzulások nélkül. Egy Angliában élő cseh szociálpszichológus, Ivana Markova „Az egyén szociális identitása: egy társadalomtudós tapasztalatai Közép- és Nyugat-Európában” című tanulmányában (*Világosság*, 1992. május) Vaclav Hável *Az alattvaló hatalma* című esszéjére hivatkozik. Hável ebben az írásában a személyes identitás elvesztéséről beszél, mégpedig ama bizonyos zöldségboltos kapcsán, aki a hagymák és a répák közé kitette a kirakatba a jelszót: „Világ proletárjai, egyesüljetek”. A plakátot — fejtegeti Hável nyomán Markova —, a hagyma- és répázásokkal együtt szállították a zöldségboltba, a boltos pedig egyszerűen azért tette ki a kirakatba, mert a múltban is mindig ezt csinálta, mert mások is ugyanezt csinálják, mert ezt meg kell tennie. A járőkelők igazából észre sem veszik a plakátot, és a jelszó jelentőségét sem fogják fel. Ilyen plakátok vannak a többi kirakatban is, ott vannak a hivatalokban, a tantermekben, a hirdetőtáblákon, a házakon, mindenütt. A mindennapi élet panorámáját képezik, mondja Hável. A zöldségboltost és a járőkelőket egyaránt hidegen hagyja, hogy vajon egyesülnek-e, vagy sem a világ proletárjai. Teljes mértékben közömbösek az üzenet szemantikai tartalmát illetően. Azt azonban észrevennék, ha ezek és a többi hasonló plakát, valamint az állam- és pártemberek képei *nem* lennének jelen. Létük annak az engedelmeskedésnek a jele, amellyel a polgárok elfogadják a szabályokat. Nem hisznek a plakát szemantikai tartalmában, és nem kötelezik el magukat mellette. A plakát közszemlére tétele annak a konformitásnak a jele, melyért cserébe azt várják, hogy életük békés legyen, és ne üldözzék őket a Párt. A jel hatalma implicit, következőképpen kevésbé bántja a zöldségest, mintha explicit módon azt mondaná: ‘Féltem az egzisztenciámat, következőképp feltétel nélkül engedelmeskedem’. Egy ilyen explicit megállapítás kimondása egyértelműen megalázná azt a személyt, aki kimondja, és *méltóságának* nyílt *elvesztését* jelezné, mondja Hável. Az üzenet ehelyett csupán implicit, és ily módon az egyén csak implicit módon veszíti el méltóságát.”

Hável példájánál maradva: derék zöldségboltosunk minden bizonnyal kitette a kirakatba a horogkeresztet is, ha ezt várták el tőle. Szummer Csabával ellentétben úgy vélem, arról van szó, amire Fábíán Zoltán is felhívja a figyelmet hozzászólásában: arról, hogy Magyarországon, csakúgy, mint a többi közép- és kelet-európai országban, a szovjet típusú rendszer nem valamiféle egészséges, intakt, szűziesen demokratikus társadalomra épült rá, hanem olyan berendezkedésre, amelyet éppen a civil társadalom gyengesége és kezdetlegessége, a totális uralom felé vezető diktatórikus hatalomgyakorlási módok egyre inkább dominánssá válása jellemezett. A torzulások már akkor jelen voltak társadalomlélektani szinten is, mielőtt még „az orosz medve rátette volna a mancsát” az országra. Ezeket a személyiségtorzulásokat — mint Fábíán Zoltán is emlékeztet rá — jól ismerjük, többek között éppen *Bibó István* műveiből. A torzulások lényege éppen az autonómia hiánya, az alá-fölérendeltségi viszonyok merevségének, a hierarchia átjárhatatlanságának, az úr—szolga viszony mindenhatóságának és megváltoztathatatlanságának elfogadása.

Az 1945-ös fordulat egyik fő értelme éppen az úri Magyarország megszüntetése volt, és ez — miként Fábíán Zoltán is megemlíti írásában — a társadalom széles rétegeit érdekeltté tette az átalakulásban. Más kérdés, hogy éppen az úri Magyarország átalakításának programja mondott csődöt. A kommunista rendszer, mind korábbi, totalitáriánus, mind pedig 1956

utáni, diktatórikus és paternalista változatában egyaránt, az úr—szolga viszonyt és az ennek megfelelő mentalitást teremtette újra, és ismét csak kasztokba merevítette a társadalmat, noha a társadalmi szerkezet maga gyökeresen átalakult, a régi urak letűntek, és új urak léptek a helyükre. Ugyanakkor, bár torz módon és csupán az elvek és a vágyak szintjén, a magát szocialistának nevező rendszer általánossá tett egy olyan értékrendszert, amely alapvetőnek tartja a szabadságot, az esélyek egyenlőségét és a társadalmi szolidaritást, amely elveti a hatalmi pozíciókon alapuló kiváltságokat. Az elvek és a gyakorlat közötti eme kiáltó ellentétnek magának is nagy szerepe volt a különféle személyiségtorzulások kialakulásában, leginkább talán azoknál az értelmiségieknél, akik elveik kicsúfolásaként és megszegyenítésekként élték meg az elmúlt évtizedeket.

Az 1989—90-es történelmi fordulat nagy esélyt kínált a magyar társadalomnak az „ön-korrekcióna”, arra, hogy egy liberális-demokratikus berendezkedés segítségével valósítsa meg — nem csupán az elvek szintjén — az esélyegyenlőséget, a szolidaritást, az emberi és az állampolgári, a lelkiismereti szabadságot. Ez a változás pedig nem egyszerűen a nyomás alól felszabadult, eltorzult, „erodált” régi identitásformák újjáéledését kell hogy jelentse, hanem újfajta identitás — az állampolgár, a *citoyen* értelmében vett polgár identitásának kialakulását. Ebből a szempontból vállalom azt, amit Szummer nekem tulajdonít: hogy ti. optikám „a nyugati — politikai és társadalomtudományi — elemzőkére emlékeztet”. Ugyanakkor nem vonom kétségbe azt, hogy a civil társadalom kezdeményei nálunk inkább kialakultak, mint nálunk keletebbre, és nem csak tanárként, hanem *szervezőként* is azt állítom, hogy a totalitáriánus államok sikerpropagandáját, önmagáról alkotott képét nem szabad összetéveszteni a tényleges állapotokkal. Éppen ebből indultam ki, amikor azt fejtegettem, hogy a totalitarizmus legfőbb célja az, hogy megfossza az embereket egyéni és társadalmi identitásaik sokféleségétől, s hogy egyetlen identitás-képletet kényszerítsenek rájuk. Ezt a célt aligha lehet megvalósítani, ez a legszélsőségesebb totális diktatúrák esetében is ideologisztikus, utópisztikus cél marad, de éppen ezzel magyarázható a nyilvános és privát identitások közötti szakadás, ennek minden, általam inkább csak vázlatosan jelzett, s minden bizonnyal tovább vizsgálható és vizsgálendő következményeivel együtt.

Cikkemben utaltam arra is, hogy ma a legfőbb veszélyt éppen „az elfojtott visszatérésben” látom, a kommunizmus által szőnyeg alá söpört, vagy „mélyhűtött” feszültségek, konfliktusok feldolgozatlan módon való felszínre kerülésében. Ennek a megnyilvánulásaival nap mint nap találkozunk etnikai és nemzeti konfliktusokban, az antiszemitizmusban, a cigány-ellenességben, az idegengyűlöletben stb. Ide tartozik az úri Magyarország rehabilitációjának kísérlete is. Lehet, hogy vannak urak, akik csak külsőleg alkalmazkodva, behódolás vagy azonosulás nélkül vészelték át az éveket. Ezek azonban semmivel sem rokonszenvesebbek, mint a behódoltak és azonosultak tömegei — a demokrácia jövőjének szemszögéből nézve pedig ezen urakkal kapcsolatos predikcióim pedig, ha lehet, még rosszabbak.

Végül hadd jegyezzem meg, hogy ez a mostani vita erősen emlékeztet egy Németországban zajló vitára, amely a keleti országrészben negyven éven át fennálló kommunista rendszer okozta politikai, erkölcsi és lelki traumák feldolgozásával kapcsolatos. Egy hallei pszichiáter, Hans Joachim Maaz, az evangélikus egyház hallei pszichiátriai klinikájának vezetője 1990-ben, még a hivatalos egyesítés előtt nagy feltűnést keltő könyvet publikált *Der Gefühlsstau. Ein Psychogramm der DDR* címmel. A *Gefühlsstau* kifejezés érzelmi torlaszt, felduzzasztott, feltorlódtatott érzelmeket jelent, és a freudi elfojtás-fogalomra utal.

Az NDK Maaz által bemutatott „pszichogramma” a hallei klinika tapasztalatai alapján diagnosztizálta az NDK-beli németek lelkiállapotát, azt, hogy mit jelent egyszerre bűnösnek és áldozatnak lenni. Maaz érveit többen vitatták, rámutatva arra, hogy helytelen volna a szükségképpen korlátozott klinikai tapasztalatokat egy egész társadalomra általánosítani, egy egész társadalmat „patologizálni”. (A Németországban folyó vita ismertetését lásd a *Thalassa* 1992. 2. számában.) Én magam — Szummer Csaba véleményével ellentétben — nem „identitáspatológiával” foglalkoztam cikkemben, bár kétségtelen, hogy a társadalmi elfojás mechanizmusai sok szempontból analógnak tekinthetők az egyéni elfojtás patológikus mechanizmusaihoz. Nem gondolom azonban, hogy — és ez Magyarországra még kevésbé volna igaz, mint a (volt) NDK-ra —, hogy a lakosság többsége egyszerre lett volna tettes és áldozat. Véleményem szerint azonban ugyanígy helytelen volna a társadalom egészét, mint a realitásokhoz egészségesen alkalmazkodó emberek tömegét felmenteni. Manapság pedig éppen ez történik: felmentést, sőt erkölcsi rehabilitációt kap a zöldségboltos, miközben vannak, akik úgy gondolják, hogy néhány valódi vagy vélt bűnös bírósági felelősségrevonásával helyreállítható a megsértett világrend. Ez azonban megítélésem szerint nem a társadalom felszabadulásához és a múlt tisztázásához, hanem az emlékezet és az identitás további patologizálódásához vezet.

Erős Ferenc

*The Central European University Foundation
founded by George Soros*

**Department of Environmental Sciences — Budapest
(a unique interdisciplinary, social-natural sciences program)
seeks candidates for the following position:**

Director of the Department

Applicants must meet the following requirements:

- * *Academic excellence*
- * *Academic administrative experience*
- * *Fluency in English*
- * *Experience in research and research supervision in the fields of ecology, economics, physical sciences, biological sciences, engineering or law, as relevant to environmental problems.*

This is a two-year appointment in the first instance.

Salary competitive with Western international institutions.

Interested candidates should send curriculum vitae, cover letter, and salary requirements to: Istvan Rev, Academic Director of the Central European University, H-1014 Budapest Uri u. 49. Hungary. Tel.: 36-1-156-1257, Fax: 36-1-175-8939, by 10 July 1992. Further particulars of the post are available from this office.

The CEU is a new institution aimed at postgraduates and researchers. Its purpose is to promote advanced study and research in economics, sociology, politics, history, arts and literature, and environmental sciences in Central Europe. The CEU is an equal-opportunity employer. (Applications are handled confidentially.)